

given in L. G. Skripnik and N. P. Dzyatkivska thesaurus of proper names (1996) and own investigation results. To teach the aim we should solve such problems: 1. to trace the history of nascence of the official and neutral personal names with non-semantic suffixes in Ukrainian language; 2. to study out the reason of the loss of meaning in suffixes in personal names and that causes the transition of this nominal forms into a category of the official names; 3. to study whether official personal names with non-semantic morphemes are characteristic for the Ukrainian language. The study showed that a derivative form of names with non-semantic suffixes as official nominal forms is a characteristic feature of the Ukrainian language for a long period time. The question about decreasing number of these proper names in modern Ukrainian language gives a prospective possibility of research. It is also important to ascertain if these morphemes are characteristic for the representatives of other Ukrainian diaspora.

Key words: personal names, non-semantic suffixes, official names, feature of the Ukrainian language.

Надійшла до редакції 05.05.2015

УДК 811.161.2'373

І. Б. Царалунга

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української філології
гуманітарно-педагогічного факультету
Хмельницького національного університету,
докторант кафедри української мови
Інституту філології та журналістики
Житомирського державного університету ім. І. Франка
e-mail: tsaralungainna@ukr.net

СЛОВОЗМІННА ВАРІАТИВНІСТЬ ВЛАСНИХ НАЗВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ УКРАЇНСЬКИХ ГРАМОТ XIV ст.)

У статті проаналізовано словозмінні варіативні елементи в ономастиконі українських грамот XIV ст., встановлено й обґрунтовано причини мовних поплутань, визначено місце мовного паралелізму у формуванні української літературно-писемної системи.

Ключові слова: варіативність, варіант, грамота, словозміна, власна назва, іменник, флексія.

Українські грамоти XIV ст. відігравали важливу роль для розвитку правових, дипломатичних, торговельно-економічних, майнових відносин, відтак «сьогодні, без сумніву, настала черга на повсюдне і докладне виявлення та різнобічний, зроблений у стислому зв'язку з різними іншими писемними матеріалами, аналіз актів і документів віддалених епох» [4, 4]. У грамотах записували різноманітні соціально-правові факти, де нерідко передавалися до дрібниць усі тонкощі соціальних, адміністративних стосунків, тому мова цих пам'яток максимально наближалася до народного мовлення. Окрім того, учасники комунікації зіштовхувалися з новими явищами економічної, суспільної, юридичної сфер життя, а відтак і поняттями, для яких не було відповідних термінів, тому ці мовні звороти приходилось запозичати з локального усного мовлення, утворювати відповідно до наявних зразків. Таким чином виникали хитання в галузі граматики певних мовних класів, зокрема, у системі власних назв. Явища мовного паралелізму в українських писемних пам'ятках досліджували І. Огієнко, І. Панькевич, І. Керницький, О. Купчинський, В. Німчук, І. Чепіга, Д. Гринчишин та ін., проте цілісного аналізу словозмінної варіативності онімів у мові ділового письменства XIV ст. ще не було здійснено.

Мета нашої розвідки — на основі текстів українських грамот XIV ст. дослідити явище словозмінної варіативності власних назв, визначити місце мовного паралелізму у формуванні української літературно-писемної системи. Для досягнення мети передбачаємо виконання таких *завдань*: у результаті фронтального аналізу грамот староукраїнської мови XIV ст. виявити словозмінні варіанти онімів, встановити й обґрунтувати причини мовних поплутань, визначивши, як це можливо, мовні взаємовпливи, діалектну основу того чи іншого мовного явища, засвідченого у паралельних елементах.

Предмет дослідження — словозмінні варіанти власних назв, виявлені в писемних пам'ятках офіційно-ділового стилю староукраїнської мови XIV ст.

Об'єкт — мова грамот XIV ст., створених на теренах України і суміжних землях.

Джерельною базою роботи стали опубліковані тексти офіційно-ділового стилю староукраїнської мови XIV ст., наукові студії з проблеми, словники української мови, Атлас української мови та ін.

У процесі дослідження мови грамот XIV ст. виявлено чимало словозмінних варіантів онімів, виражених іменниками. Простежуються варіативні форми іменників чоловічого роду у родовому відмінку однини. Помітно переважають словоформи із закінченням *-а* (*-и*, *-я*), зокрема, в абсолютній більшості антропонімів: *Данила, Михаїла* 1301, у Львові, Гр XIV, 9–10; *Войтка, Олехна, Радунца, Юшка, Янкеля, Януша* 1342 (?), в Городні, Гр XIV, 24–25; *Василья, Івана* 1356, у Переяславлі, Гр XIV, 33; *зкуба* 1361, в Судомирі, Гр XIV, 36; *Хлипли* 1366, львівські землі, Гр XIV, 40; *Васили, Г-нка, Казимира, Кнефли* 1371, Львівщина (?), Гр XIV, 44; *ОлеP-и* 1375, у Смотричі, Гр XIV, 50; *Костька, зкуба* 1386, у Перемишльській волості, Гр XIV, 72; *Івана Хрестителя* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 80–88; от *Петра* 1388, в Сучаві, Гр XIV, 81; *Яна Хрестителя* 1389, в Луцьку, Гр XIV, 103; *Грозина, пана Драгуша, Жюпана Стецькова, Стравича* 1393, в Сучаві, Гр XIV, 120; *Асана, Литвина, Невоиста* 1393, на Дону, Гр XIV, 112–113; *Вольчка* 1393, у Вишні, Гр XIV, 116 і под. У топонімах (гідронімах, ойконімах, мікротопонімах): *Ди(!)стра, по врѣхъ Кольчина* 1301, у Львові, Гр XIV, 9–10; *Глименца*, до *Жыдичына, Своза* (село), *Луцка*, 1322, Гр XIV, 21; *Днстра* 1349, в Казимири, Гр XIV, 27; *Кракова* 1393, в Сучаві, Гр XIV, 120, але до *Серета... до Сяну* 1392, в Сучаві (?), Гр XIV, 109. Значно рідше фіксуємо написання з *-у*: *јбаполь Бугу* 1376, не локаліз., Гр XIV, 54; на оустьи *Дону* 1393, на Дону, Гр XIV, 113 тощо. У складених власних географічних назвах послідовно використовується флексія *-а*: до *Каменя Леса* 1322, Гр XIV, 21; до *Степаньча Перевоза* 1349, в Казимири, Гр XIV, 27; *Чорного Пска* 1393, на Дону, Гр XIV, 112–113.

Консеквентність поплутувань закінчень іменників у родовому відмінку однини підтверджується й апелятивами: до *берегу* 1393, в Сучаві, Гр XIV, 120 — до *берега* 1383, у Полоцьку, Гр XIV, 62; *отъ закона* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 22 — *казателевого закону* 1375, у Смотричі, Гр XIV, 50; *отъ создания мира* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 22 — *миру не держати* 1386, у Вільні, Гр XIV, 70; до *цмынтара* — до *цмынтару* 1389, в Луцьку, Гр XIV, 102, у відіменникових конструкціях: *извка* 1382, на Львівщині, Молдован, 263 — *извку* 1397, в Жидачеві, Гр XIV, 131 та ін. Як бачимо, варіюється закінчення в номенах з різною семантикою: в абстрактних назвах, у словах на позначення просторових, збірних понять, у гідронімах. Більш усталено вживаються флексії в загальних назвах осіб, антропонімах, ойконімах, мікротопонімах.

Варіативність іменникових флексій у родовому відмінку однини зумовлена насамперед впливом на іменники колишніх **ǫ*, **jǫ*-основ, які у цій граматичній формі мали закінчення *-a/-z(-u)*, відмінкових закінчень *-y/-ю* іменників **ǫ*-основ. Поширення одних відмінкових закінчень на інші учені пояснюють тим, що з одного боку «ця група слів (іменники **ǫ*-основ — *I. Ц.*) мала важливу практичну перевагу над відмінною основ на **ǫ*- своїми рельєфнішими відмінковими флексіями», а з іншого — «іменники **ǫ*-основ уже здавна втрачали свій окремий тип відмінювання і зливалися з іменниками **ǫ*-основ, хоч і самі відчутно впливали на останні» [1, 30]. Чималу роль у виникненні мовних хитань відіграло й те, що вже із найдавніших часів іменники обох типів відмінювання у називному відмінку однини мали, здебільшого, однакове закінчення *-ь*. «Під впливом психологічних факторів, а головню аналогії, з бігом часу помічається сильний вплив одних основ на інші, унаслідок чого зачалася певна боротьба основ, в якій частина їх зовсім гинула, а частина мусила піддатися основам сильнішим» [7, 312].

Приклади змішування і взаємозаміни закінчень іменників чоловічого роду фіксують вже у писемних пам'ятках XI–XII ст.: *отъ льноу, не хощу хлбоу, сына, върха* [2, 135], *јбаполь Буга 1018 — до Бугу 1265*, ЕСЛН, 25 тощо.

В. Ярошенко у мові молдавських грамот XIV–XV ст. теж простежує випадки впливу «укових» основ на **ǫ*-основи в іменниках чоловічого роду у формах родового відмінка однини: *запису, листу, сейму* тощо поряд із *листа, люда, обихъи* [8, 45]. І. Матвійас стверджує про незначне поширення форм з *-y (-ю)* на іменники колишніх **ǫ*, **jǫ*-основ у грамотах XIV–XV ст. [5, 89].

Засвідчена словозмінна варіативність закінчень іменників чоловічого роду у давальному відмінку однини: *Володиславу — Володиславови* 1388, в Молодечні, Гр XIV, 98; пор. також *пану Ходкови Лоевичю* 1382, на Львівщині, Молдован, 263; *Петрови сн~у* 1388, у Львові, Молдован, 264 та ін.

Закінчення *-ови (-еви)* вживається здебільшого у власних і загальних назвах осіб: *Иванови* 1349, в Казимірі, Гр XIV, 27; *Ходкови* 1361, в Судомірі, Гр XIV, 36; мн, *королеви* 1366, в Луцьку, Гр XIV, 38; *зитеви Ивашкови, Иванови протодъзконови, Ходорови* 1378, не локаліз., Гр XIV, 56; *Ладомирови* 1378, у Бохурі, Гр XIV, 59; *Василеви* 1383, у Полоцьку, Гр XIV, 62; *Григореви, Осташкови* 1386, львівській землі (?), Гр XIV, 67–

69; ему, *королеви* 1388, в Молодечні, Гр XIV, 98; *Игнаткови, Мишеви, Самоилови* 1390, у Перемишлі, Гр XIV, 104; *зшкови* 1391, у Перемишлі, Гр XIV, 106; *Волчкови* 1393, у Вишні, Гр XIV, 116; *Владиславови* 1393, в Сучаві, Гр XIV, 120; *Викзкгаилови* 1398, у Троках, Гр XIV, 138; *Клюсови* 1400, у Львові, Гр XIV, 144 та ін.

Однак виявлено чимало прикладів назв осіб із флексією -у (-ю): *єпископ Уфимію* 1301, у Львові, Гр XIV, 9; *ме(л)трополиту Григорію* 1301, в Галичі, Гр XIV, 14; *Иџанну* 1302, у Львові, Гр XIV, 19; *господину отцу, настоятелю* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21–22; *ст-му Юрью* 1341, у Львові, Гр XIV, 23; *пану Григорю Тунькелю, Олигарду* 1347, не локаліз., Гр XIV, 25–26; *о(т)ь(ц)ю Арсенью* 1356, у Переяславлі, Гр XIV, 33; *кз Володимирю, книзю Дмитрию* 1366, очевидно, луцькі землі, Гр XIV, 38; *пану Витславу* 1371, Львівщина (?), Гр XIV, 44; *великому Олг-рду, ц(а)рю* 1371, не локаліз., Гр XIV, 47; *Драгумиру, Некрину* 1378, у Львові, Гр XIV, 61; *брату Роману* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 79; *хрестьянину, шляхтичу* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 86; *Володиславу, з(с)ндрю* 1388, у Кракові, Гр XIV, 84; *пану* 1391, у Перемишлі, Гр XIV, 106; *Иванышю витизю* 1392, в Сучаві (?), Гр XIV, 109; *д-дичю, князю* 1393, в Сучаві, Гр XIV, 120; *королю Володиславу* 1393, у Переяславлі, Гр XIV, 118; *члов-ку Борысовцу* 1396, на Ямчині, Гр XIV, 130; *Витовту, гсдрю, кролю* 1400, у Бересті, Гр XIV, 148 тощо.

Серед власних назв таких закінчень набувають і топоніми: *кз Соколю, ку Пруднику* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21–22. Зауважимо, що поодинокі випадки мовних хитань у давальному відмінку однини трапляються в інших назвах неістот: *к тому листови* 1396, у Галичині, Молдован, 270 — *кз нашому листу* 1342 (?), в Городні, Гр XIV, 25, *нашому лысту* 1397, в Жидачеві, Гр XIV, 131. Проте в них переважає закінчення -у (-ю): *ко млину* 1375, у Смотричі, Гр XIV, 50; *всему роду, к тому селу* 1382, на Львівщині, Молдован, 263; *ку замку, ку рынку* 1389, в Луцьку, Гр XIV, 102; *ку гостинцу, кз копцу, роду* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21–22; *к суду* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 87 тощо.

Закінчення -ови (-еви), первісно властиве лише іменникам з давньою основою на *ї, вже у старослов'янських пам'ятках почало переходити на іменники з *ѡ, *їѡ-основою, що із часом набувало все більшого поширення [3, 41]. В. Курашкевич у студії про галицько-волинські грамоти XIV — XV ст. стверджує, що флексії іменників чоловічого роду в давальному відмінку однини мають різну локалізацію: у пам'ятках з північних теренів вживається лише закінчення -у

(-ю), а в галицьких грамотах — поряд із -у (-ю) виступає закінчення -ови (-єви) [9, 109]. До аналогічних висновків прийшов О. Молдован при аналізі мовних особливостей п'яти новознайдених українських грамот кінця XIV — початку XV ст.: «Привертають увагу два написи *Ходжови* із закінченням -ови: таке закінчення в іменників чоловічого роду в давальному однини особливо характерне для галицьких грамот» [Молдован, 264]. В. Ярошенко досить послідовно відзначив паралельні написання флексій у мові молдавських грамот, як у назвах істот, так і в назвах неістот: *сынови, листови, Казымирови, соймови; Казимиру, пану, призтелю, Роману* тощо [8, 45]. В. Мойсієнко висновує, що хитання закінчень -у(-ю)/-ови (-єви) як наслідок поплутання флексій колишніх іменників *ǫ, *jǫ-основ та *ǫ-основ, спричинене впливом південноукраїнської мовної стихії, а також дією традиційної орфографії [6, 121]. Позаяк бачимо із наших прикладів варіативності, що паралелізм закінчень -у(-ю)/-ови (-єви) простежується у грамотах не лише зі Львова, Перемишля, Сучави, а й із Луцька, Молодечна, Троків та інших міст, пам'ятки з яких засвідчують випадки спорадичного написання флексій -ови (-єви).

Сьогодні флексію -у (-ю) найпослідовніше зберігають східнополіські та середньополіські говори, меншою мірою — південно-східні та карпатські; флексія -ови (-єви) типова для південно-східного наріччя, а також для багатьох подільських та волинських говорів; для переважної більшості південно-західних говорів притаманна флексія -ови (-єви): *батькові, братові, женихові, злодієві, коневі, товаришеві; дубові, лісові* та ін. [АУМ, I, Карти № 194–198; 2, 137].

В орудному відмінку однини іменників чоловічого роду як результат взаємодії давніх м'яких і твердих основ простежуються паралельні закінчення -омъ /-емъ, насамперед, в антропонімах: *игуменомъ Евъфимьемъ* 1341, у Львові, 23; *съ Лукашомъ, зъ Петрашком* 1347, в Ейшишках, Гр XIV, 26; *съ Васильемъ, съ Глбом* 1356, у Переяславлі, Гр XIV, 33; *ис Петромъ, ис Ходькомъ* 1366, львівські землі, Гр XIV, 40; *Дмитриемъ* 1369, в Луцьку (?), Гр XIV, 38; *Данславичемъ, ис паномъ Ивашкомъ*, 1378, львівські землі (?), Гр XIV, 56; *Гринемъ, Михаиломъ, съ Панкомъ, Петромъ, съ Семеномъ, Аедкомъ, Яцкомъ* XIV ст., не локаліз., Гр XIV, 149 тощо. Паралелізм флексій виявляємо у власних географічних назвах: *Жолобовомъ, Луцкомъ, надъ Стыромъ, Чудановомъ* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21–22; *Смотричемъ* 1375, у Смотричі, Гр XIV, 50; *подъ Галичемъ*,

подъ Зудечовомъ 1394, у Кракові, Гр XIV, 123–125; *под Нещачевемъ* 1397, в Жидачеві, Гр XIV, 131 та ін.

Апелятивна лексика рясніє прикладами відмінкових закінчень *-омъ* /*-емъ* іменників чоловічого роду в орудному відмінку однини, «що вказує на походження їх із **-ьтъ*, **-ьтъь*» [9, 111]: *млином*, *серпом*, *ставом* 1301, у Львові (?), 12; *гостинцомъ*, *лесомъ*, *подъ розумомъ*, *зъ сынклитомъ*, *тывуномъ* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21–22; *зъ садомъ*, 1347, в Ейшишках, Гр XIV, 26; *офть/цемъ*, *с поземом* 1356, у Переяславлі, Гр XIV, 33; *братомъ*, *с колодиземъ*, *съ лсомъ*, *передъ паномъ*, *сычемъ*, *оуіздомъ* 1366, львівські землі, Гр XIV, 40; *животомъ*, *книземъ*, *королемъ* 1369, в Луцьку (?), Гр XIV, 38; *листомъ* 1375, у Смотричі, Гр XIV, 50; *зитемъ*, *млиномъ*, *объздомъ* 1378, львівські землі (?), Гр XIV, 56; *голосомъ* 1389, в Луцьку, Гр XIV, 102; *подъ посохомъ* 1389, у Вільні, Гр XIV, 103; *с лугомъ* 1391, у Перемишлі, Гр XIV, 107; *бискуп-омъ* 1392, у Троках, 110; *господаремъ* 1393, в Сучаві, Гр XIV, 120; *помысломъ* 1393, у Переяславлі, Гр XIV, 118; *листомъ*, *с манастыремъ* 1394, у Кракові, Гр XIV, 123–125; *приказомъ*, *с приселкомъ*, *оужиткомъ* 1399, у Львові, Гр XIV, 143; *сыномъ*, *съ тивуномъ* XIV ст., не локаліз., Гр XIV, 149 тощо.

Змішування форм твердої і м'якої груп іменників чоловічого роду в орудному відмінку однини спостерігають у південно-західних діалектах і в значній частині північних говорів, наприклад, у закарпатських: *за коньом*, *ножом*, *з писарьом*; у подільських: *ножом*, *школьяр-ром*, *хлопцьом*; поліських: *гайом*, *коньом*; у говорах Гостомельського району на Київщині: *учительом*, *хмельом*, *косаром* та ін. [АУМ, I, Карти № 199–202; АУМ, II, Карта № 180; АУМ, III/III, Карта № 24; 1, 44]. Одиначні випадки такого поплутання, зумовленого ствердінням шиплячих та *ц*, фіксуються у грамотах XIV ст.: *гостинцомъ* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21–22; *съ Лукашомъ* 1347, в Ейшишках, Гр XIV, 26. Надпоправне написання *под Нещачевемъ* 1397, в Жидачеві, Гр XIV, 131 може слугувати підтвердженням неусталеності граматичної системи української мови того часу.

У місцевому відмінку однини оніми, виражені іменниками чоловічого та середнього роду, в грамотах XIV ст. мають паралельні закінчення — *(-и)*, *-у/-ю*, *-ов/-еве*. Знаходимо чимало власних назв із флексіями — *(-и)*: *при книзи Дмитрії* 1341, у Львові (?), Гр XIV, 23; *на Д(!)стр* 1349, в Казимирі, Гр XIV, 27; *У Судомири* 1361, в Судомирі, Гр XIV, 36; *оу поли*,... *оу Смотричи* 1375, у Смотричі, Гр XIV, 50; по *(с)тмъ*

ап(с)л... івн~глст 1388, в Лучиці, Гр XIV, 83; *оу Подольи* 1392, в Турійську, Гр XIV, 112; *на Серет* 1392, в Сучаві (?), Гр XIV, 109; *на Тольмачи, по Михаил* 1398, Гр XIV, 133 і под.

Апелятиви теж засвідчують таку словозмінну варіативність: *по іго живот* 1350, не локаліз., Гр XIV, 28; *оу томь перемирьи* 1352, не локаліз., Гр XIV, 30; *на... корени, оу повт* 1383, у Полоцьку, Гр XIV, 62; *оу прав, по томь вовс* 1386, у Перемишльській волості, Гр XIV, 72; *въ томь лист* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 86–88; при томь же *праве* 1389, в Луцьку, Гр XIV, 103; *въ мст* 1397, в Жидачеві, Гр XIV, 131 тощо.

Численні випадки взаємозаміни закінчень іменників в окремих відмінювальних групах у цій граматичній формі дослідники фіксують у пам'ятках Х–ХІІІ ст.: *въ родоу, въ мир, на тѣргоу, на камени, на врьс* [1, 73; 2, 137], *в Володимер- 1055 — въ Володимери* 1098, ЕСЛН, 33; *въ Вышегороде* 1078 — *во Вышегород-* 1138, ЕСЛН, 38; *въ Дн-пр-* 1109 — *по Дн-прю* 1214, ЕСЛН, 55; *въ Каменци* 1226 — *въ Каменц-* 1232, ЕСЛН, 66; *по Ручаю* 988 — *по Ручаєви* 988, ЕСЛН, 127; *по Трубешев* 988 — *по Трубешю* 1149, ЕСЛН, 159 тощо.

За висновками вчених, «змішування -, -е з -и дає підставу припускати, що це закінчення звучало, як сучасне українське *і*» [3, 51] й виникло внаслідок дії іменників **ǫ*-основ: «під впливом іменників колишніх **ǫ*-основ флексію -*і* замість сподіваної -*и* мають тепер також іменники колишніх **ǰ*-основ,... унаслідок чого в місцевому однини появляється флексія — замість старої флексії -*и*: *въ сборищ-, при мор-, въ солниц-*» [1, 73]. Сьогодні, згідно з дослідженнями діалектологів, закінчення -*і* є найчастотнішим на теренах Полісся [АУМ, I, Карта № 203].

Дещо менша кількість словоформ уміщує закінчення -*у/-ю*, як в онімах: *в Галичу* 1301, в Галичі, Гр XIV, 14; *у Луцку, по Стыру* 1322, Гр XIV, 21; *на Щирку* 1368, львівські землі (?), Гр XIV, 42; по (с)тмь... *Марку* 1388, в Лучиці, Гр XIV, 83 та ін., так і в апелятивах: *при господарю, при кролю* 1395, в Сучаві, Гр XIV, 127; *оу дому* 1366, львівські землі, Гр XIV, 40; *въ дому, въ пытанью* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 86–88; *на лану* 1386, у Перемишльській волості, Гр XIV, 72; *на семь листу* 1388, в Сучаві, Гр XIV, 81; *въ року* 1389, в Луцьку, Гр XIV, 103; *оу ставу* 1366, перемишльські землі, Гр XIV, 40 тощо. В. Ярошенко стверджує, що такі форми у мові молдавських грамот слід пояснювати впливом «укових» основ на іменники **ǫ*, **ǰ*-основ: *при господарю, при кролю, оу торгу, на листу* та ін. [8, 47]. Окрім того, учені припускають, що флексія

-у (-ю) могла перейти від давального відмінка однини цих само іменників (тобто іменників з основою на *ǫ, *jǫ — *І. Ц.*); проте є імовірність давнього впливу іменників *ǫ-основ [1, 74]. Іменники колишніх *ǫ-основ на означення неістот частково зберегли свою давню форму місцевого однини в сучасній українській літературній мові: *на верху, на меду*. Флексію -у (-ю) відображають сьогодні і колишні іменники на *ǫ, *jǫ: *на снігу, у мішку, по краю* тощо.

Для місцевого відмінка однини іменників чоловічого роду також властиві закінчення *-ов/-еве*, перенесені, на думку І. Керницького, з давального відмінка однини, де вони вживаються поряд із флексією -у (-ю) [3, 49]. Зокрема, у грамотах XIV ст. їх набувають назви осіб: *приархимандритов-Аеодосіеве* 1398, Київщина (?), Гр XIV, 134; *воц(а)р(е)в-* 1371, не локаліз., Гр XIV, 47 та ін. Форми на *-ові/-еві* від назв істот сьогодні широко представлені в південно-східних діалектах, а південно-західні діалекти утворюють ці флексії і від назв неживих предметів, часто — з кінцевим *и*: *братові, женихові, коневі; дубові, олійові, столови, часові* тощо [АУМ, III/III, Карті № 28–29; 1, 46–47].

Як бачимо, взаємодія відмінкових закінчень іменників давніх основ на *ǫ та *ǫ виявилася надзвичайно сильною, що помітно вже у грамотах XIV ст. За твердженнями І. Огієнка, «ще в кінці праслов'янської доби витворилася так би сказати спільна *ǫ-*ǫ*-основа; *ǫ-*ǫ*-основи так поплуталися в українській мові, що сьогодні нелегко поділити їх по їхніх давніх групах» [7, 313]. Отже, варіативна парадигма іменників в однині яскраво ілюструє зневиразнення і руйнування давнього принципу відмінювання за тематичним принципом — колишнім типом відмінювання іменника.

Місцевий відмінок множини власних назв, виражених іменниками, характеризується аналогічним закінченням *-ахъ (-ꙗхъ)*, запозиченим від *ǫ-, *jǫ-основ для іменників *ǫ, *jǫ-основ. Відтак у топоніміконі грамот знаходимо словоформи: *въ Ейшишкахъ* 1347, в Ейшишках, Гр XIV, 26; *въ Мойсиковичахъ* 1398, Київщина (?), Гр XIV, 134, а також в апелятивах: *в ловищахъ* 1301, у Львові, Гр XIV, 9; *л-сахъ, полꙗхъ* 1301, в Галичі, Гр XIV, 13; *въ городахъ, въ селахъ, пры советахъ* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 22; *в перемиряхъ* 1393, у Твері, Гр XIV, 122; *на пляцахъ* 1389, в Луцьку, Гр XIV, 102 тощо.

Проте в деяких словоформах використано давні флексії *-ехъ<-ыхъ* іменників колишньої *ǫ-основи та *-охъ<-ѡхъ* *ǫ-основи [2, 143]:

оу Новосльце(х), оу Тшковичехъ 1390, у Перемишлі, Гр XIV, 104; оу Троцехъ 1392, у Троках, Гр XIV, 110; оу Солчницехъ 1387, не локаліз., Гр XIV, 76, пор. в загальних назвах: у ловехъ 1387, не локаліз., Гр XIV, 77; ловищчехъ 1398, у Троках, Гр XIV, 138; при людехъ 1382, на Львівщині, Молдован, 263; оу возерищчехъ, на оуханехъ 1377, не локаліз., Гр XIV, 55; по путевехъ 1390, не локаліз., Гр XIV, 106; на землинохъ,... на ланохъ 1386, Перемишльська волость, Гр XIV, 72; тръговох[ъ], бродовох[ъ] 1390, не локаліз., Гр XIV, 106 та ін.

В. Ярошенко у мові молдавських грамот виявляє в місцевому множині іменників флексії -охъ, -ехъ, -хъ, -ихъ: на листохъ, оу Черновцехъ, вь оукладхъ, на мистихъ та ін. [8, 50], котрі знайшли відображення в говірках південно-західного наріччя: зятъох, грудьох, сіньох, зятих, коних тощо; у деяких поліських говірок: зятех, конех, суседех, сінех, грудех тощо; на південно-східних теренах України: сінїх, грудїх та ін. [АУМ, I, Карта № 223; АУМ, II, Карті № 205–206; 5, 143]. Закінчення *ā-, *jā-основ в аналізованих іменникових формах чоловічого, жіночого і середнього роду дослідник не виявляє, позаяк у ряді наукових праць знаходимо твердження про наявність словоформ на -ахъ (-зхъ) у пам'ятках XIV–XV вв., а то і XIII–XIV ст. [3, 64; 1, 92; 2, 143].

Висновки. Словозмінна варіативність власних назв зумовлена насамперед взаємодією іменників різних давніх основ, почасти спричиненою впливом української мовної стихії і дією традиційної орфографії, і відтак загальною тенденцією до об'єднання та уніфікації різних типів відмінювання і виворенням нової системи відмінювання іменників в українській мові. Спостереження над мовою грамот XIV ст. свідчать, що активну роль у виробленні системи відмінювання іменників відіграли давні *ǫ- та *j-основи: зокрема: в родовому відмінку однини (*Днстра, Серета — Бугу, Дону, Сяну*), в давальному відмінку однини (*Володиславу, Дмитрию, Роману — Володиславови, Ключови, Ходорови*), в орудному відмінку однини (*сѣ Лукашомъ, ис Ходькомъ — Гринемъ, Данславичемъ*), у місцевому відмінку однини (*оу Смотричи, на Серет- — в Галичу, по Стыру*) тощо. Утворення сучасної системи відмінювання цих номенів відбулося в результаті глибоких змін, що полягали у змішуванні різних колишніх типів відмінювання, яке проявилось в поширенні відмінкових флексій одних основ на інші, й у виробленні внаслідок цього єдиних, спільних усім основам іменників відмінкових флексій.

Скорочення

АУМ Атлас української мови: в 3-х т. Т. 1 : Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. — К., 1984; Т. 2 : Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. — К., 1988; Т. 3 : Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. — К., 2001.

Гр XIV Грамоти XIV ст. / упорядн. М. М. Пещак. — К.: Наук. думка, 1974. — 255 с.

ЕСЛН Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / відп. ред. О. С. Стрижак. — К.: Наук. думка, 1985. — 256 с.

Молдован Молдован А. М. Пять новонайденных украинских грамот конца XIV — начала XV в. / А. М. Молдован // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2000. — М., 2000. — С. 261–276.

Список використаної літератури

1. Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови / С. П. Бевзенко. — Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1960. — 416 с.
2. Жовтобрюх М. А. Исторична граматика української мови / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинко. — К.: Наук. думка, 1980. — 319 с.
3. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові / І. М. Керницький — К.: Наук. думка, 1967. — 288 с.
4. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / О. Купчинський. — Львів, 2004. — 1283 с.
5. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові / І. Г. Матвіяс. — К., 1973. — 183 с.
6. Мойсієнко В. М. Варіативність у староукраїнській літературно-письменній мові (на прикладі текстів північноукраїнського ареалу XVI ст.) / В. М. Мойсієнко // Волинь-Житомищина: історико-філологічний збірник / відп. ред. В. Білобровець. — Житомир, 2010. — № 22(І). — С. 114–125.
7. Огієнко І. Українська літературна мова XVI століття і Крехівський «Апостол» 1560 року у 2 т. / І. Огієнко. — Варшава, 1930. — Т. 1. — 520 с.; Т. 2. — 192 с.
8. Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV–XV вв. / В. Ярошенко. — К., 1931. — 93 с.
9. Kuraszkiwicz W. Gramoty halicko-wolyńskie XIV–XV wieku. Studium językowe / W. Kuraszkiwicz. — Kraków, 1934. — 174 s.

Царалунга И. Б.

кандидат филологических наук,
доцент кафедры украинской филологии
Гуманитарно-педагогического факультета
Хмельницкого национального университета,
докторант кафедры украинского языка
Института филологии и журналистики
Житомирского государственного университета им. И. Франко
e-mail: tsaralungainna@ukr.net

СЛОВОИЗМЕНТЕЛЬНАЯ ВАРИАТИВНОСТЬ ИМЕН СОБСТВЕННЫХ (ПО МАТЕРИАЛАМ УКРАИНСКИХ ГРАМОТ XIV в.)

Резюме

В статье анализируются словоизменительные вариативные элементы в ономастике украинских грамот XIV в., выясняются и обосновываются причины языковой вариативности, определяется место языкового параллелизма в формировании украинской литературно-письменной системы.

Ключевые слова: вариативность, вариант, грамота, словоизменение, имя собственное, имя существительное, флексия.

Tsaralunga Inna

candidate of Philological Sciences,
assistant professor of the Department of Ukrainian philology
of the Humanitarian Pedagogical Faculty of Khmelnytsky National University,
PhD student of the Department of Ukrainian Language
of the Institute of Philology and journalism of
Zhytomyr I. Franko State university
e-mail: tsaralungainna@ukr.net

PROPER NAMES INFLECTIONAL VARIABILITY (BASED ON THE UKRAINIAN MANUSCRIPTS OF THE 14TH CENTURY)

Abstract

The purpose of our research is to identify and analyze inflectional divergent elements in the Ukrainian manuscript onomasticon of the 14th century on the basis of the Ukrainian manuscripts. The tasks that should be done in order to achieve the purpose are the following: to bring to light inflectional divergent elements of proper names in the result of various manuscripts frontal analysis of the old Ukrainian language of the 14th century; to determine, if possible, the dialectal basis of one or another linguistic phenomenon, identified in parallel morphological elements; to analyze the linguistic inter-influences as possible causes of variability.

The subject of the study includes inflectional variants of proper names discovered in written chronicles of the official old Ukrainian language of the 14th century. **The object** includes manuscripts language of the 14th century, created in the territory of Ukraine and neighboring lands.

The source basis of this work includes published texts in the official old Ukrainian language of the 14th century, scientific studies on the issue, Ukrainian language dictionaries, Ukrainian language atlas, etc.

A lot of inflectional variants of onyms expressed by nouns in different grammatical forms were found, including: in genitive case singular (Днстра, Серета — Бугу, Дону, Сяну); in dative singular (Володиславу, Дмитрию, Роману — Володиславоу, Ключови, Ходорови); in instrumental singular (съ Лукашомъ, ис Ходькомъ — Гринемъ, Данславичемъ); in prepositional singular (оу Смотричи, на Серет — в Галичу, по Стыру); in prepositional plural (въ Ейишикахъ, въ Мойсиковичахъ — оу Новосльце(х), оу Тиковичехъ), etc.

Conclusions. Inflectional variation of proper names is primarily stipulated by the interaction of nouns with different ancient stems, partly caused by the influence of the Ukrainian language and traditional spelling action, hence, by the general tendency to association and unification of various types of case inflections and by appearance of a new system of nouns case inflection in the Ukrainian language.

Key words: variability, variant, manuscript, inflection, proper name, noun, flexion.

Надійшла до редакції 28.05.2015

УДК 811.161.2'373.2 (043)

М. М. Цілина

кандидат філологічних наук, доцент, здобувач наукового ступеня
доктора філологічних наук Київського національного
університету імені Тараса Шевченка;
доцент кафедри української мови, літератури та східних мов
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»
e-mail: macilin@ukr.net

АРХАЇЧНІ Й ДАВНІ УКРАЇНСЬКІ ІДЕОНІМИ

У статті порушено тему хронологічної класифікації українських ідеонімів, зокрема розглядаються такі два їх поділи за часом виникнення, як архаїчні (до XI ст.) і давні (виникли в XI—XVIII ст.). З'ясовано їх автентичність, особливості присвоєння чи зміни назв, у деяких випадках структурні та семантичні модифікації.

Ключові слова: ідеоніми; архаїчні ідеоніми; давні ідеоніми; бібліоніми; імажоніми; поетоніми.